

Біленко Т. Г.,

доцент кафедри українознавства та загальної мовної підготовки
Запорізького національного технічного університету

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ ЛЮДИНИ Й ІСТОРІЇ В РОМАНІ ВОЛОДИМИРА ЛИСА «СТОЛІТТЯ ЯКОВА»

Анотація. Історичний роман розкриває не лише індивідуальне становлення, але й національне світобачення, світосприйняття і, врешті, специфіку мислення людини як представника конкретного етносу, носія його ментальності. Аналіз змісту такого твору уможливорює крізь призму долі окремої людини виявити її національну специфіку на тлі столітньої історії України, досягнути проблеми нашого суспільства на різних етапах розвитку. У статті не тільки простежено еволюцію етнопсихологічної концепції особистості, а й визначений зв'язок часопросторових чинників із долею нашої держави та всього народу.

Ключові слова: часопростір, художня структура хромотопу, історична романістика, архетип.

Постановка проблеми. Сьогодні особливого значення набуває необхідність художнього осмислення історії, зв'язку часів і поколінь, багатовікового культурного надбання українського народу. У художній літературі на історичну тематику серед розмаїття жанрових форм особливу роль відведено роману, який покликаний відтворити минуле в усіх його суперечностях. Чільне місце в зображенні давноминулих подій належить твору Володимира Лиса «Століття Якова», який тяжіє не лише до відтворення історичних реалій, але й до філософсько-естетичного осмислення дійсності та її глибинного художнього осягнення. Попри гостре фіксування проминальності часу, письменник із власної позиції подає художню версію буття часопростору, завдяки якій відбувається взаємопроникнення історії й сучасності та створюється прообраз майбутнього. Художній доробок митця вражає читацький загал майстерністю та масштабністю оповіді, багатоманітням інтелектуальних, філософських, морально-етичних, соціальних оцінок і своєрідним баченням ролі особистості в становленні історії всієї держави.

Хоча в сучасній літературознавчій науці представлено значну кількість праць з аналізу історичної романістики загалом (С. Андрусів, В. Дончика, Д. Лихачова, Б. Мельничука, В. Оскоцького та ін.), у тому числі і вивчення категорій часу й простору в художній літературі зокрема (М. Бахтіна, М. Кодака, Ю. Логмана, Н. Тодчук, Б. Успенського, Т. Філат та ін.), актуальність цієї роботи зумовлюється декількома чинниками. Це спроба дещо по-новому розглянути роль художнього часу та художнього простору в сюжетно-композиційній структурі історичного роману та формуванні хромотопічності історичної постаті як художньої особистості. Тому виникає, на наш погляд, нагальна потреба вивчення історичного твору Володимира Лиса у світлі аналізу часопросторових зв'язків. А це, у свою чергу, сприяє розкодуванню часопросторових образів, дає можливість осягнути глибинний зміст тексту, який є власне авторською реконструкцією світогляду національного історичного минулого. Це й зумовлює актуальність теми даного дослідження.

Мета роботи полягає у виявленні зв'язку художнього часопростору із сюжетом і композицією у творчому набутку В. Лиса, в розкритті особливостей формування характерів персонажів через вплив часопросторових чинників.

Поставлена мета передбачає виконання конкретних дослідницьких завдань:

- розкрити особливості художнього часу та художнього простору на сюжетно-композиційному й характеротворчому рівнях в історичному романі;
- проаналізувати особистісний простір персонажа в досліджуваному тексті через елементи хромотопічності;
- простежити еволюцію етнопсихологічної концепції особистості в прозі Володимира Лиса;
- висвітлити специфіку категорій часу й простору у формуванні художнього характеру персонажа;
- визначити роль часопросторових зв'язків у формуванні філософської концепції особистості персонажів.

Виклад основного матеріалу. Одними з основних категорій будь-якої картини світу – художньої чи реальної – є час і простір, котрі відіграють важливу роль у творенні художніх структур. Як зазначав ще у свій час М.М. Бахтін, «жанр і жанрові різновиди визначаються саме хромотопом (часопростором), до того ж у літературі провідним початком у хромотопі є час» [2, с. 205]. Художній час і простір уможливають «зворотність» плину часу, масштабність чи локальність простору в мистецькому творі, а співвідношення категорій набувають таким чином в історичній прозі особливих ознак. Формування структури часопросторового континууму історичних романів зумовлюється, безперечно, жанровою своєрідністю. Дослідження закономірностей, структури й змісту художнього часу і художнього простору має неабияке значення для проникнення в зміст й архітектуру роману.

У романі Володимира Лиса «Століття Якова» художній час і художній простір – це реалізація авторської ідеї, багатаспектність якої врівноважується конкретністю зображеного і складає певну систему, звернену в напрямку формування глибинного архетипу підсвідомого. На сторінках твору розгортається не тільки тридцять шість із половиною тисяч днів головного героя, поліщука Якова Меха, а й столітня історія кількох держав: України, Росії, Польщі. Відповідно до визначення сюжету у творі представлені три сюжетні площини, які виділяються, головним чином, через різницю хромотопу і персонажа, що в ньому діє.

У першій сюжетній площині минуле Якова, епізоди, які зображують події становлення, поневірянь, одруження головного героя, його участь у війнах, охоплюють досить широкий простір. Юнак, закохавшись в Ульяну, мріє про майбутнє з цією дівчиною і готовий боротися за своє щастя. Однак вибір Ульяни та її батьків іншого заможного нареченого змінює подальшу

долю хлопця. Він розпочинає своє самостійне доросле життя із участі у військових та політичних діях своєї Батьківщини. Спочатку це польська армія, радянське військо, німецький концтабір, пізніше – життя при «советах».

Події другої часової площини розгортаються в наш час. У ній Яків уже старий дід, що доживає до свого столітнього ювілею. Його тривоги й болю напередодні свята та його п'ятирічне очікування вісточки від молоді дівчини (пташки, метелика... наркоманки), поява якої й викликала вир спогадів Якова Меха. Він всією душею полюбив це загублене у світі дівча. Нічого не розпитував, але знав, що пережила щось страшне у своєму ще досить молодому віці. Старий готовий за всяку ціну захистити дівчину, навіть скоїти найстрашніший гріх – убивство.

Дія третьої сюжетної площини розпочинається під час святкування сторічного ювілею. Головний персонаж твору, попри всі стереотипи, не загинув у лихоліттях, дожив до свого століття і приходиться до висновку: «Можна типерка уже й умирати, – подумав Яків, коли син скінчив говорити. – Хоча не, тре' ще таки буде того цвіркуна послухати». «Раптом він відчув, як на щок з його старечого ока викотилася сльоза. Одна, друга. І ще одна – з правого ока. «Чого ж ти плачеш, старий?» – подумав Яків» [5, с. 237]. Саме так закінчується роман. І на запитання сина, чи йому не погано, старий відповідає, що йому добре...

Концептуальним і засадничим чинником роману Володимира Лиса є образ часу, що відлунує, зокрема, і в назві твору. Двозначність цієї назви, до речі, є вдалим прийомом, який втягує читача у смислову гру. Сподіваний епос століття виявляється насправді чимось зовсім інакшим – він переходить у вимір приватної історії, що лише умовно підпорядковується загальним критеріям. Це саме той ефект, якого досягає добра белетристика, котра легітимізує й утверджує право на суб'єктивність та індивідуальність персонажа, а також на непередбачуваність кожної людської долі.

Сучасні епізоди чергуються зі спогадами Якова, котрі переносять його то в давнє, то в недавнє минуле, аби врешті знову повернути в сьогодення. Опорним часом самореалізації персонажа є період 30 – 40-х років ХХ століття, причому цілком не випадково: це період соціальної ініціації Якова – кохання, розростання родини, але також і надзвичайних випробувань характеру. Однак це також доба найдраматичніших суспільних катаклізмів сторіччя, і Якову доводиться сповна зазнати страхотливих бур і втрат цього часу. Гідним завершенням символічної хронометрії епохи має стати столітній ювілей Якова.

Історія привабила письменника багатьма загадками, які він намагався розкрити, озброївшись художницькою інтуїцією, вибираючи найтрагічніші сторінки, на тлі яких висувуються проблеми історичної пам'яті, національного поступу, героїчної етики, духовної опори, морального вибору, співвіднесеності людини й світу, людини та історії. Концептуальним є переплетення реалій минулого та сучасного життя, взаємопроникнення часових площин, єдність плінного й одвічного.

Дотримуючись ознак зображуваної епохи, спираючись на історичні події, виявляючи своє ставлення до минулого, романіст подає певну художню модель історичної епохи, насичуючи її вчинками, емоціями реальних та вигаданих постатей, оскільки історичний документ «мовчить» про емоційний бік подій. Авторське зображення певного історичного часопростору узгоджується з мистецьким вимислом або домислом, що надає тексту більшої художньої достовірності. Тобто роман є майже реалістичним – психологічно дуже переконливим. Якраз ре-

лістична розповідь про людину у вирі реальної історії і робить її однією з найбільш захопливих книжок, з-поміж написаних в Україні за останні роки.

Роман складається з чотирьох розділів, де шляхом психоаналітичної інтерпретації висвітлено своєрідність моделювання письменником етнопсихологічної концепції особистості. Володимир Лис мав перед собою найголовніше завдання: осмислити попередню епоху, адже сучасне впливає із минулого як логічне продовження. Під цим кутом зору символічним є вже перший розділ твору «Приблуда. Весілля», де весілля – це і початок життя, і водночас, алегорія художнього часу і простору, що відображаються в пам'яті. Це дозволяє здійснювати проєкцію історії родини на історію всього соціуму в тих часових проміжках, що потрапляють у коло зображення. Відтак пунктирна історія простого українського чоловіка, родини, села накладається на історію всього українського буття початку ХХ століття, коли Україна остаточно змінюється. Це символізують II і III розділи «Червоний кінь», «Мир і війна». Володимир Лис повною мірою скористався своїм правом до ревізії історичного знання. На відміну від підручничової, що грішить неповнотою, фрагментарністю, а то й замовченими сторінками чи фактами, він творить приватну історію, ставлячи в її центрі свого героя. Життя Якова не тільки накладається на цілу новітню епоху – воно висвітлює цю епоху несподівано й творчо, а не загально й шаблонно. При цьому письменник робить акцент не на історичних подіях чи фактах (вони виразно переведені на другий план), а на відлунні червоного терору, великої вітчизняної війни в долі простих людей. Згадуються численні репресії радянської влади, наприклад: «Теї весни почали вивозити в Сибір поляків», «Явтуха Гупалівського вбили, його батька замордували, Уяну вивезли до Сибіру» [5, с. 177]. Під час військових дій не зупинялись ні перед чим: «За Родіну, за Сталіна гнали через міне поле, штабелями трупів укладали» [5, с. 178].

Погляд письменника на історію загалом відповідає духові нашої переломної доби, котра культивує руйнування однозначного образу минувшини, а також забезпечує просування «малих наративів» та плюральності історичної правди. Історія Якова, що збігається зі сторічним періодом його малої й великої вітчизни, із цього погляду щира й правдива. Принаймні тією мірою, якою ця історія підсумовує досвід життя героя, його родини. Меншою мірою вона репрезентує історію оточення, яким є село Загоряни, що у волинсько-поліській глибинці. Ще меншою – всієї країни чи народу. З огляду на це варто звернути увагу на непоказний патріотизм Якова: він позбавлений пафосу, спокійний і розважливий.

Не можна не визнати вдалим задумотворчий прийом роману Володимира Лиса – вибір локусу й фокусу, крізь який спостерігається світ. Авторська настанова – не оповідати історію масштабно, суцільним потоком, а концентруватись на деталі, висвітлювати її в одному промені – вузько, проте яскраво. Тому романний час має не лінійний характер, як у традиційній селянській прозі, а ритмічний, навіть аритмічний, коли умовно розподіляється в текстовому просторі твору.

Фабула у творі «Століття Якова» Володимира Лиса – це події 1930-х – 1950-х років ХХ ст., пов'язані з історією західних земель України і долею головного героя. Тому вона має документально-фактичну й оригінальну основу, оскільки розгортає тему твору, що дозволяє говорити про нього як про історичний роман. Послугуючись простим прийомом – спогади старого, – письменник вибудував величний храм, у вітражах

пам'яті якого грає світло правдивої історії: без патетики, без такої звичної для нашої літератури ідеологізації. Роман написаний у формі щоденникової розповіді-роздуму, тому художня історія з уст героя – є не що інше, як вихоплення епізодів із власного життя, які є важливими як для самого Якова, так і для долі українського народу. Втіленню етнопсихологічної концепції особистості Володимира Лиса в образі Якова Меха сприяє базисна категорія етнопсихології – менталітет, який постійно реактуалізує загальнолюдські універсалії мови, культури, свідомості, пристосовуючи їх до національного соціопсихічного варіанту. Відчуття українського світу для героя можливе тільки в дитинстві, оскільки радянська система нищила і знищила його колективізацією та індустріалізацією. Суспільне буття розгортається в тоталітарному світі, а особистісне – у світі Якова. Перше кохання Меха закінчується трагічно. Він готовий боротись до кінця, іти під кулі, вмерти, але бути з коханою жінкою. Це змагання закінчується поразкою, бо проти системи та її законів немає ніяких засобів. Далі Яків просто пливе за течією, так, як йому підказують обставини. Служба у Війську Польському, кохання до польської шляхтянки, війна з німцями, полон... Яків потрапив у облаву. А потім до табору в місті Кенігсгуті. Одне бажання вижити за всяку ціну було сильнішим за все на світі. На його очах людей катували, вкидали в піч, а він вірив і щиро молився Богу, щоб той порятував... І знову війна, велика й особиста трагічна українсько-польська різанина, драматичні повоєнні події. Убивство Трохима. «І враз картина постала. Як його за Трохимовим доносом в ембеге забирають... Його-то заберуть. Али ж і Зося з доньками, з сином маленьким, з мамою старою – вивезуть...» [5, с.181]. Не стямився, не міг себе стримати, убив...

У страхітливому часі герой втрачає дружину й двох дітей. Приїхав і побачив картину, від якої стигне кров, чи можна не збожеволіти після цього... Одним порухом Яків втратив все, все, що його тримало на цьому світі, – любу дружину, доньок. Як же жити далі? «Посеред хати лежала в калюжі крові Зося, а в другій кімнаті, так само на долівці Зося маленька й Уляся» [5, с. 193–194]. Проте він усе ж виховує доньку й сина, чим уможливує подальшу історію роду Мехів – усупереч рокованій долі, що розчавила багатьох таких самих, як він. А вже внуки та правнуки Якова покинуть село й стануть повноцінними інтелігентами, сучасниками, які вже не дбатимуть про елементарне виживання, а утверджуватимуть себе в умовах власної незалежної держави. Проте така перспектива, виразно натякає читачеві автор, стала можливою завдяки витривалості столітнього Якова Меха.

Говорячи ж про любовні пригоди головного персонажа, можемо відчувати легку іронію. Попри те, з огляду на провідну ідею твору, Якова можливо таки «реабілітувати». Адже на тлі фатальних подій свого часу герой – байдуже, свідомо чи інтуїтивно – дбав про збереження роду. Тому й вийшов переможцем із нелюдського поєдинку зі своєю епохою, через це й дожив до ста літ.

Із позицій селянської ментальності Яків таки осягнув мету, себто зумів «переграти» владу, лишитися в живих, а головне – продовжити свій рід. Саме таке осмислення образу пропонує письменник, розкриваючи нам драматичну життєву дорогу персонажа до його сторічного ювілею, що має засвідчити ви-

знання приватної позиції Якова як легітимної чи, можливо, оптимальної за обставин, у яких йому довелося жити.

У чому перемога Якова Меха? Він забезпечив спадкоємність і витривалість роду, а через це – традицію українства в селянському середовищі. Технологія виживання, котра виявляється єдиною ефективною та рятує Якова від загибелі, не виглядає чимось героїчним. Більше того, пристосування персонажа до обставин часом нагадує вегетування рослини. Тут маємо справу із духовною міцністю Якова, з терпінням, яке гартує, проте не ламає його. Провідний образ роману «Століття Якова» сприймається в контексті історії власного народу як сталість чи вічність та існує паралельно зображуваному часу. І чого тільки в його житті не було – шалена любов, зради, прощення, вбивства, війни, концтабір, покинуті власні діти й виховані ним чужі як свої... І все ж старий зберіг віру в Бога та вміння бачити красу.

Цей роман належить до жанрового різновиду епічних творів, у яких надзвичайно велике місце займають хронотопічні зміщення, коли «час <...> згущується, стискається, стає художньо-зримим, простір же інтенсифікується, втягується в рух часу, сюжету, історії. Ознаки часу розкриваються в просторі, і простір осмислюється й вимірюється часом» [2, с. 235]. Тобто маємо перед собою приклад художнього експерименту над хронотопічним та топографічним змістом як одними з ключових рівнів організації романного часопростору.

Висновки. Отже, часові й просторові координати в романі є каркасом художнього твору й дієвим засобом композиції. Мотиваційне поєднання трьох часових вимірів дозволяє розширити часопросторові межі та сконцентрувати увагу на трьох важливих моментах: людина – час, людина – простір, людина – історія. Однак панівною виступає власне суб'єктивна сфера персонажа, а не відлік часу самим автором чи його спостереження над просторовими рамками.

Подальші дослідження в цьому напрямку дадуть можливість по-новому підійти до розробки комплексу питань, пов'язаних з особливостями часопросторової структури художнього тексту, своєрідністю індивідуально-авторського стилю письменника.

Література:

1. Андрусів С.М. Вогонь нашої пам'яті: Історична проза в контексті сьогодення. Слово і час. 1990. № 1. С. 125–127.
2. Бахтін М.М. Форми времени и хронотопа в романе // Вопросы литературы и эстетики. М.: Художественная литература, 1975. 470 с.
3. Забужко О. Напрочуд добра книжка // Лис В. Століття Якова. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2012. С. 5–6.
4. Ільницький М.М. Людина в історії: (Сучас. укр. іст. роман). К.: Дніпро, 1989. 356 с.
5. Лис В.С. Століття Якова / передм. О. Забужко; внутр. оформл. Т. Коровіної. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2010. 240 с.
6. Мельничук Б. Випробування істиною. Проблема історичної та художньої правди в українській історико-біографічній літературі (від початків до сьогодення). К.: ВЦ «Академія», 1996. 272 с.
7. Мовчан Р. Позбутися рабського комплексу. Слово і час. 2000. № 1. С. 47–48.
8. Якубовська М. Упійманий час. Літературна Україна. 2008. 4 березня. С. 6.

Биленко Т. Г. Литературно-художественная интерпретация концепции человека и истории в романе Владимира Лиса «Столетие Якова»

Исторический роман раскрывает не только индивидуальное становление, но и национальное мировоззрение, мировосприятие и, наконец, специфику мышления человека как представителя конкретного этноса, носителя его ментальности. Анализ содержания такого произведения даёт возможность сквозь призму судьбы отдельного человека обнаружить его национальную специфику на фоне столетней истории Украины, постичь проблемы нашего общества на разных этапах развития. В статье не только прослежена эволюция этнопсихологической концепции личности, но и показана определенная связь пространственных факторов с судьбой нашего государства и всего народа.

Ключевые слова: пространство, художественная структура хронотопа, историческая романистика, архетип.

Bilenko T. Literary interpretation of a human concept and history in Volodymyr Lys' novel "Jacob's Century"

Since the analysis of the historical novel depicts not only individual formation, but also the national worldview, and, finally, the specific thinking of a person as a representative of a particular ethnic group, the bearer of its mentality, it makes possible to comprehend the problems of Ukrainian society at different stages of its development, to identify national specifics of a human being on the background of hundred-year-old history of Ukraine from the perspective of his destiny. The article not only traces the evolution of ethnopsychological concept of a personality, but also determines the connection of time-space factors with the fate of our state and the whole nation.

Key words: time-space concept, fiction structure of the chronotope, historical Romance philology, archetype.